

УДК 346.12; 338.242.4.025.88

Постсоціалістичне господарювання: загальне та особливе у приватизації власності у пострадянських країнах

Анна Вікторівна Артеменко,
аспірант кафедри міжнародної економіки
ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Анотація. Проаналізовано загальні закономірності та особливості приватизації в пострадянських країнах у період трансформаційних реформ. Сформульовано пропозиції щодо впровадження позитивного досвіду приватизації в економіці України.

Ключові слова: приватизація, власність, постсоціалістичне господарювання, ринкові реформи, суспільні трансформації.

Постановка проблеми. У зв'язку з незавершеністю приватизації та негативними явищами, що викликані її наслідками в більшості пострадянських країн, це питання залишається актуальною темою наукових досліджень, висновки яких можуть сприяти вдосконаленню реформування економічних відносин у цих країнах. Особливо актуальною ця проблема є для України, кризовий і стагнаційний стан розвитку господарства якої визначається також незавершеністю і негативними наслідками приватизаційних процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню особливостей постсоціалістичного господарювання в пострадянських країнах присвячено монографії, численні наукові статті і дисертаційні праці вітчизняних і зарубіжних учених, а саме: В. М. Гейця, А. А. Гриценка, Г. В. Задорожного, І. І. Лукінова, А. А. Чухна, А. Ослунда, Дж. Сакса та ін. Узагальнені висновки названих учених полягають у визнанні, що роздержавлення і приватизація власності є найважливішим економічним та соціальним процесом трансформаційних реформ, наслідки якого створюють умови переходу до ринкової економіки та включення господарств пострадянських країн у глобальну економіку.

Ураховуючи ці висновки, а також практичне значення подальшого аналізу приватизаційних процесів для розробки стратегії ефективного господарювання в Україні, у цій статті ставиться **мета** – здійснити аналіз окремих загальних і особливих рис приватизації державної власності в пострадянських країнах і сформулювати рекомендації щодо імплементації корисного досвіду у вітчизняній економіці.

Результати дослідження. Найважливішим свідченням закономірності приватизації державної власності при проведенні ринкових реформ є її здійснення в усіх пострадянських республіках. Проте практика приватизаційних процесів у кожній з них має певні особливості, які зумовлюються соціально-економічними і політичними причинами. За змістом особливостей приватизації пострадянські республіки можна поділити на три групи. До першої з них слід віднести країни, в яких, як зазначав І. Лукінов, під гаслами негайного переходу до «вільного ринку» було досягнуто швидкого економічного занепаду...» [1]. Це стосується трансформаційних перетворень у Російській Федерації (РФ), у фарватері якої рухались інші пострадянські

республіки, окрім Прибалтійських і Білорусі. І хоч у кожній із країн цієї групи приватизація мала значні особливості, їх об'єднує повільність і незавершеність цього процесу, попри те, що на початку трансформаційних перетворень, в окремих з них, були спроби його здійснення радикальними методами. У Прибалтійських республіках, які входять до другої групи, приватизація проводилася радикальними методами переважно у грошовій формі та за значної участі іноземних інвесторів. У Білорусі ж цей процес до цього часу відбувається здебільшого шляхом приватизації малих і частини середніх підприємств за збереження домінування державної та колективних форм власності.

До загальних рис приватизації в пострадянських республіках слід віднести схожість її інституційно-правових норм, проведення упродовж кількох етапів і значне поширення нелегітимного заволодіння власністю. Спільним явищем також стала приватизація суб'єктів державної та колективних форм власності обмеженим колом громадян. Загальним є і незадоволення результатами приватизації переважно більшістю населення цих країн, головними причинами якого стали корупція, нелегітимність і те, що процес приватизації на початковій фазі в кожній із них очолили представники радянської еліти. Спільним у процесі приватизації було її поширення не тільки на працівників, а й на все населення. Це не дозволило працівникам приватизувати суб'єкти господарювання і стати їхніми колективними власниками. Унаслідок ігнорування такої можливості, коли в передових країнах світу соціалізовані форми власності з тенденції розвитку перетворюються у важливий фактор економічних відносин і соціальної стабільності, відбулося становлення малоефективних виробничих відносин, властивих для класичного капіталізму. Отже, якщо характеризувати спільні для всіх республік риси мегатренду «Приватизація», то до їх переліку слід віднести: нормативно-правове визначення; наявність кількох етапів; еволюцію безплатної приватизації у грошову; непублічний характер і корумпованість процесу; нелегітимне захоплення значного обсягу власності.

Прояв названих спільних рис приватизації в різних республіках має як незначні, так і суттєві особливості. Спинимося на частині, яку ми вважаємо «суттєвими особливостями», та які зумовлені застосуванням

ліберальної концепції і практики приватизації. Значимо, що найбільш характерною рисою її застосування є відсутність або незначний обсяг вимог до власників приватизованих суб'єктів господарювання і надання переваги грошовій приватизації. Найбільш властиво це для приватизаційних процесів у країнах, де відсутній вплив патріархального традиціоналізму, – РФ, Україні, республіках Балтії, Молдові та частково в Казахстані, Вірменії, Грузії, в яких цей вплив є менш суттєвим. Типовим прикладом реалізації ліберальної концепції приватизації, сценарій якої значною мірою наслідувався у країнах СНД, є її проведення у 1990-ті роки в РФ. Її початок було покладено законом «Про приватизацію державних і муніципальних підприємств у РРФСР» (1991 р.). На першому, ваучерному етапі, який тривав 22 місяці, кожен громадянин РФ отримав приватизаційний чек – ваучер. На підставі внесення ваучерів відбувалося безоплатне передання громадянам державних підприємств, майна і часток в акціонерних товариствах, що створювалися в той період. Паралельно здійснювалася грошова приватизація найбільш привабливих суб'єктів господарювання і майна. Упродовж 1993 року було приватизовано 42,9 тис. підприємств, з яких продано – 29,4 тис. і акціоновано за рахунок внесених ваучерів – 13,5 тисячі. Станом на 1 липня 2004 року була роздержавлена власність 70% промислових підприємств, частка держави в майні яких становила 35%. Упродовж другого етапу (грошового), що розпочався 1 липня 1994-го, продаж підприємств і акцій здійснювався на аукціонах і різноманітних конкурсах, а також шляхом викупу орендованого майна. Проте ні на першому, ні на другому етапах мети приватизації, яка полягала в пошуку ефективного власника і забезпеченні динамічного розвитку, не було досягнуто. Натомість було підірвано позитивне ставлення не тільки до приватизації, а й до системи прав власності в цілому. Також не було створено і класу ефективних власників, які б забезпечили різке зростання ефективності виробництва. Продаж підприємств за залишковою вартістю призвів до того, що їх викупували з метою дальшого перепродажу. Унаслідок цього, зазначається в дослідженнях із цієї проблеми, відбувся різкий спад розвитку господарства за всіма соціально-економічними показниками. Так, упродовж першого десятиріччя приватизаційних процесів (1992–2002 рр.) валовий внутрішній продукт у РФ зменшився на 22%, промислове виробництво – на 30, сільськогосподарське – на 28, а реальні грошові доходи населення – на 39 відсотків [2].

За той самий період в Україні, де приватизаційні процеси відбувалися за схожою схемою, обсяг ВВП зменшився на 53,4% [18], у Молдові – на 58% [19]. Для пострадянських країн, які за наполяганням МВФ обрали ліберальну концепцію приватизації, аж до кінця 1990-х була характерна кризова ситуація, а економічне зростання, яке розпочалося з 2000 р., було нестабільним, періодично змінювалося стагнацією і кризами виробництва.

Приватизація у країнах СНД, крім Білорусі, проводилася за схожою схемою. На першому етапі відбувалася ваучерна приватизація й акціонування дер-

жавних та колективних, переважно малих і середніх підприємств. На другому – грошова приватизація дрібної і середньої власності. На наступних етапах – приватизація великих і стратегічних підприємств, переважно іноземними інвесторами. Швидше ці етапи приватизації здійснювалися в республіках Балтії та РФ, з відставанням від них в Україні, Вірменії, Казахстані, Грузії. Найбільш повільно вони відбувалися в азійських країнах і Молдові.

На зміст і наслідки приватизаційних процесів в Україні, де вона відбувалася за російським сценарієм зі значним відставанням, важливий вплив мала радянська номенклатура, яка підпорядковувала своєму впливові рентні виробництва, банківський сектор, внутрішню торгівлю. Також цей процес у республіці був досить корумпованим і значною мірою нелегітимним.

В Узбекистані, Таджикистані, Киргизії та Туркменії приватизація здійснювалася за «буржуазно-феодалним» сценарієм, особливою рисою якого стало відкрите ігнорування принципів справедливості, верховенства права і підпорядкування її результатів інтересам родинно-радянської знаті. З метою виправдання такого змісту приватизаційних процесів у цих країнах обґрунтовуються національні моделі трансформаційного періоду, прикладом яких може бути «узбецька модель». За визначенням авторів дослідження «Національна економічна модель Узбекистану», самотність «узбецької моделі» приватизації зумовлюється елементами позаекономічного характеру – політичним устроєм, релігією, побутом і традиціями народу [5]. Автори названого дослідження роблять висновок, що в мусульманських країнах при здійсненні приватизаційних процесів слід брати до уваги трактування проблеми власності шаріатом, яке зафіксовано в нормах, що «пасовища, джерела води, вогонь і сіль належать всім», а «земля і небо належать Аллахові». На нашу ж думку, названі релігійні сентенції, традиційна національна і мусульманська культура хоча й мають вплив на визначення форм власності й економічної моделі мусульманських республік, проте їхній вплив усе ж підпорядкований економічним інтересам еліт цих країн, які прагнули зберегти власне привілейоване становище. Свідченням цього є досить повільна динаміка приватизаційних процесів, прискорення якої та захист права приватної власності розпочалися лише в останні роки і зумовлюється не стільки ринковими завданнями, як фінансовими проблемами [6].

За схожим з узбецьким сценарієм у 1990-ті рр. відбувалися приватизаційні процеси в Таджикистані та Киргизії. Особливістю ж приватизації в Таджикистані стало те, що приватизаційні чеки отримали лише ті громадяни, перед якими уряд мав заборгованість із заробітної плати і пенсій. Тому безгрошова приватизація мала досить обмежений обсяг і здійснювалася досить повільно. На 1 січня 1995 року було приватизовано лише 7% об'єктів державної власності. Прискорена, тепер уже грошова приватизація розпочалася в цій країні 1995 року на вимогу МВФ, пов'язану з наданням валютного кредиту. У зв'язку з цим урядом було поставлене завдання – до 2000 року приватизувати на основі викупу дві третини обсягу державної

власності [7]. Особливість приватизаційних процесів у Киргизії значною мірою зумовлювалася родовими і міжгетнічними конфліктами північних (киргизи) і південних (узбеки) кланів. Зокрема, від приватизації у «масовому порядку» було відсторонене російськомовне населення, представники якого на початку ринкових перетворень становили понад 12% киргизького народу. Суттєві обмеження щодо участі у приватизації великих об'єктів поширювалися також на узбеків, які компактно заселяли частину Ферганської долини, що входить до цієї республіки. Як зазначає А. А. Алишбаєва, особливістю приватизації в Киргизії стала її підпорядкованість політичним цілям, відсутність у ній антикризової спрямованості і те, що вона не призвела до створення ефективного власника; вторгнення у відносини власності кримінальних структур і різке зростання масштабів корупції [7].

Як спільні, так і значні відмінні риси має приватизація державно-колективних форм власності в Казахстані, де вона здійснювалася упродовж чотирьох етапів (1991–1992; 1993–1995; 1996–1998; 1999–2000 рр.). Вона проводилася на платній і безоплатній основі. Трудовим колективам державна власність підприємств реалізовувалася на пільгових засадах шляхом акціонування. Суттєвою особливістю приватизації «по-казахськи» було створення системи інвестиційних приватизаційних фондів, які працювали на комерційних засадах. Саме в цих фондах усі жителі республіки, отримавши приватизаційні інвестиційні купони, обмінювали їх на акції цих фондів, які останні купували на купонних аукціонах. Приватним особам та іншим юридичним особам скуповування цих купонів було заборонено, що сприяло уникненню в подальшому рейдерства, як це відбувалось у тих республіках, де майнові сертифікати були у вільному обігу. Безоплатна приватизація була характерною лише для перших двох етапів її проведення, тоді як у наступні вона стала проводитися виключно на основі викупу і переважно іноземними інвесторами, що й стало її головною особливістю в цій країні. Уже на початку 1997 року прямі іноземні інвестиції в Казахстані становили 3,45 млрд доларів, половина з яких припадала на США [8]. Наприкінці 1990-х рр. понад 80% виробничих потужностей республіки викупили іноземні інвестори [9].

На відміну від середньоазійських республік, у яких приватизація не призвела до динамічного розвитку виробництва, у Казахстані вона сприяла швидкому піднесенню економіки. Після спаду виробництва, який тривав до середини 1990-х рр., 1996 року було досягнуто рівня 1990-го, а впродовж наступних років середньорічні темпи економічного зростання становили 10,2%. Порівняно з 1990 роком, 2011-го ВВП країни збільшився із 90 до 202,7 млрд доларів США, або більше ніж удвічі [10].

Особливістю приватизації в Республіці Білорусь став перегляд курсу її радикального проведення, що

мав місце в перші два роки незалежності країни, і перехід до «ступової форми» [11], а також переважне роздержавлення підприємств шляхом акціонування їх власності працівниками, що сприяло утвердженню соціалізованих економічних відносин, економічних умов зростання продуктивності праці та соціальної єдності суспільства. Як зазначають окремі дослідники, постсоціалістичні реформи в Республіці Білорусь досить схожі на реформи Ден Сяопіна і його послідовників у КНР, які лежать в основі сучасного «китайського дива» [12, с. 11]. Свідченням цього є зростання обсягу ВВП країни упродовж 2001–2012 рр. із 10,4 до 63,3 млрд доларів США, або в 6,1 раза [13].

Зі значними особливостями відбуваються приватизаційні процеси у Вірменії та Грузії. Якщо в першій із цих країн вони здійснювалися швидкими темпами і були в основному завершеними на початку ХХ століття, то в Грузії в той час вони по-справжньому тільки розпочалися. Динамічний розвиток приватизації в цій країні відбувається з 2003 року в рамках радикальних ліберальних реформ М. Саакашвілі, успіх яких забезпечується послідовною політикою лібералізації внутрішнього ринку, зовнішньої торгівлі та боротьби з корупцією. Унаслідок цього значно збільшилися як вітчизняні, так і, особливо, іноземні інвестиції в економіку Грузії, які стали основою приватизації понад 15 тис. великих і малих підприємств [14]. При цьому частка іноземних власників, які в ті роки інвестували в економіку Грузії 2 млрд доларів США, у національній економіці у 2006–2009 рр. збільшилась із 28,4 до 35,2 відсотка [15, с. 16]. Наслідки приватизації мали позитивний вплив на підвищення ефективності господарства країни, наповнення бюджету та інтеграцію Грузії у глобальну економіку. Так, середньорічні темпи її економічного зростання у 2004–2007 рр. становили 9,3% [15]. Здійснені в той час приватизаційні програми сприяли зростанню приватизаційного рейтингу Грузії за шкалою ЄБРР з 3,3 бала у 2004 р. до 4,0 бала у 2007 р., тоді як відповідні показники РФ знизилися з 3,3 до 3,0 бала [14].

Висновки. Узагальнюючи вищевикладене, зазначимо, що приватизація державної і колективної власності в пострадянських країнах здійснювалась у рамках об'єктивного процесу їх переходу до ринкової економіки. Під час її практичного здійснення виявились особливості, за якими ці країни віднесені до трьох груп, приватизаційні процеси в яких відрізняються темпами проведення, соціально-економічною спрямованістю і впливом на ефективність господарського розвитку. З огляду на виявлення залежності динаміки економіки від темпів, глибини та легітимності приватизації для України є актуальним завершення приватизаційних процесів у рентних галузях економіки та посилення соціалізації її змісту, що дозволить створити ефективні економічні відносини і посилити соціальну єдність суспільства.

Список використаних джерел

1. Лукінов І. Економічні трансформації (наприкінці ХХ сторіччя) [Електронний ресурс] / І. Лукінов. – К. : Інститут економіки НАН України. – 1997. – 455 с. – Режим доступу : http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/books/_book-627.htm. – Назва з титул. екрана.

2. Попов А. И. Этапы и последствия приватизации в России [Электронный ресурс] / А. И. Попов // Экономическая теория : учебник – 4-е изд. – СПб. : Питер, 2006. – Режим доступа : http://bokinz.com/19996-263_privatizatsiya_etapi_i_posledstviya_privatizatsii_v_rossii.html. – Название с титул. экрана.
3. Валовый внутренний продукт (ВВП) Украины, 1990–2011 гг. [Электронный ресурс] / Институт экономики и права им. Ивана Кушнера. – Электрон. текст. данные. – [М.], 2013. – Режим доступа : http://www.be5.biz/makroekonomika/gdp/gdp_ukraine.html. – Название с титул. экрана.
4. Молдова. Основные показатели экономического роста [Электронный ресурс] // Страноведческий каталог «Econrus» : [веб-сайт] / Факультет международного бизнеса ОмГу; разработка и поддержка проекта Д. Гурьянов. – Электрон. текст. данные. – Омск : Омский государственный университет, 2003–2008. – Режим доступа : <http://catalog.fmb.ru/moldova5.shtml>. – Название с титул. экрана.
5. Тухлиев Н. Национальная экономическая модель Узбекистана [Электронный ресурс] / Н. Тухлиев, А. Токсанов. – Т. : Укитувчи, 2000. – 267 с. – Режим доступа : http://library.tuit.uz/skanir_knigi/book/nemu/nacional_econ_1.htm. – Название с титул. экрана.
6. В Узбекистане объявили итоги приватизации государственного имущества [Электронный ресурс] // Женский журнал «Farishta.uz» : [веб-сайт]. – Электрон. текст. данные. – [Т.], 2013. – Режим доступа : <http://farishta.uz/society/novosti-obshchestvo/2178-vuzbekistane-obyavili-itogi-privatizatsii-gosudarstvennogo-imushchestva>. – Название с титул. экрана.
7. Алышбаева А. Д. Кыргызстан: опыт преобразования государственной собственности / А. Д. Алышбаева // Центральная Азия и Кавказ. – 1999. – № 1 (2). – Режим доступа : http://www.ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_12_alysbaeva.shtml. – Название с титул. экрана.
8. Достияров А. Иностранные инвестиции в Республике Казахстан: анализ форм и необходимость привлечения на современном этапе [Электронный ресурс] / А. Достияров // Вестник КазГУ. – 1998. – № 10. – (Сер. «Экономическая»). – Режим доступа : <http://lib.kazsu.kz/libr/vestnik/ECONOM%5CYEAR98%5CN10%5C9.NTM>. – Название с титул. экрана.
9. Музапарова Л. Транснациональные корпорации в Казахстане [Электронный ресурс] / Л. Музапарова, Е. Карин // Центральная Азия и Кавказ. – 2000. – № 1 (7). – Режим доступа : <http://www.ca-c.org/journal/cac-07-2000/10.muzap.shtml>. – Название с титул. экрана.
10. ВВП Казахстана, 1990–2012 гг. [Электронный ресурс] // Институт экономики и права им. Ивана Кушнера : [веб-сайт] – Электрон. текст. данные. – [М.], 2013. – Режим доступа : http://www.be5.biz/makroekonomika/gdp/gdp_kazakhstan.html. – Название с титул. экрана.
11. Основы и особенности разгосударствления и приватизации государственной собственности в Республике Беларусь [Электронный ресурс] // Экономика БГЕУ : блог / БГЕУ. – Электрон. текст. данные. – Мн., 2013. – Режим доступа : <http://www.economy-web.org/?p=579>. – Название с титул. экрана.
12. Жуджунь Д. Экономические реформы: сравнительный анализ теории и практики (на примере КНР и Республики Беларусь) / Д. Жуджунь. – Мн. : БГУ, 2003. – 151 с.
13. Валовый внутренний продукт (ВВП) Беларуси, 1990–2012 гг. [Электронный ресурс] / Институт экономики и права им. Ивана Кушнера : [веб-сайт]. – Электрон. текст. данные. – [М.], 2013. – Режим доступа : http://www.be5.biz/makroekonomika/gdp/gdp_belarus.html. – Название с титул. экрана.
14. Большая приватизация в Грузии – «продается все, кроме совести» [Электронный ресурс] // Информационное агентство REGNUM : [веб-сайт] – Электрон. текст. данные. – [М.], 2013. – Режим доступа : <http://www.regnum.ru/news/432897.html>. – Название с титул. экрана.
15. Буракова Л. А. Почему у Грузии получилось? / Л. А. Буракова. – М. : ООО Юнайтед Пресс, 2011. – 271 с.

Summary. General patterns and features of privatization in post-Soviet countries during the period of transformational reforms were analyzed in the article. There were formulated recommendations for the implementation of privatization practices in Ukrainian economy.

Keywords: post-socialist model of management, social transformations, economic transformations, transformational development, privatization.